"Було і бур'яном поросло.

Ліс шумів ... "

I

У цьому лісі завжди стояв шум — рівний, протяжний, як відгомін далекого дзвону, спокійний і сумний, як тиха пісня без слів, як неясне спогад про минуле. У ньому завжди стояв шум, тому що це був старий, дрімучий бор, якого не торкалися ще пила і сокира лісового баришника. Високі столітні сосни з червоними могутніми стовбурами стояли хмуриться раттю, щільно зімкнувшись вгорі зеленими вершинами. Внизу було тихо, пахло смолою; крізь запону соснових голок, якими була усипана ґрунт, пробилися яскраві папороті, пишно розкинулися химерні бахромою і стояли нерухомо, що не хитнувши листом. У сирих куточках тяглися високими стеблами зелені трави; біла кашка схилялася обважнілими головками, як ніби в тихій знемозі. А вгорі, без кінця і перерви, тягнув лісової шум, точно смутні зітхання старого бору.

Але тепер ці зітхання ставали все глибше, сильніше. Я їхав лісовою стежкою, і, хоча неба мені не було видно, але по тому, як хмурився ліс, я відчував, що над ним тихо піднімається важка хмара. Час було не раніше.

Між стовбурів подекуди пробивався ще косою промінь заходу, але в хащах розповзалися вже імлисті сутінки. До вечора збиралася гроза.

На сьогодні потрібно було вже відкласти будь-яку думку про полювання; впору було тільки дістатися перед грозою до ночівлі. Мій кінь постукував копитом в оголені коріння, хропів і насторожував вуха, прислухаючись до гулко клацати лісового відлуння. Він сам додавав кроці до знайомої лісовій сторожці.

Загавкав собака. Між поріділими стволами миготять мазані стіни. Синя смужка диму в'ється під навислими зеленню; похилена хата з кошлатими дахом притулилася під стіною червоних стовбурів; вона ніби вростає в землю, тим часом як стрункі і горді сосни високо похитують над нею своїми головами. Посередині галявини, щільно примкнула один до одного, варто купка молодих дубів.

Тут живуть звичайні супутники моїх мисливських екскурсій — лісники Захар і Максим. Але тепер, очевидно, обох немає вдома, так як ніхто не виходить на гавкіт величезної вівчарки. Тільки старий дід, з лисою головою і сивими вусами, сидить на призьбі і колупає лапоть. Вуса у діда бовтаються мало не до пояса, очі тьмяно, точно дід все згадує щось і не може пригадати.

— Здрастуй, дід. Чи є хто-небудь вдома?

— Еге! — мотає дід головою.— Ні ні Захара, ні Максима, та й Мотря побрела в ліс за коровою ... Корова кудись пішла, — мабуть, ведмеді ... задрали ... Ось воно як, немає нікого!

— Ну нічого. Я з тобою посиджу, почекаю.

— Почекай, почекай, — киває дід, і поки я підв'язують коня до гілки дуба, він вдивляється —в мене слабкими і каламутними очима. Поганий вже старий дід: очі не бачать і руки трусяться.

— А хто ж ти такий, хлопче? — запитує він, коли я підсаджуюся на призьбі.

Це питання я чую в кожне своє відвідування.

— Еге, знаю тепер, знаю, — каже старий, беручись знову за лапоть. Ось стара голова, як решето, нічого не тримає. Тих, що давно померли,

пам'ятаю, — ой, добре пам'ятаю! А нових людей все забуваю ... зажився на світлі.

— А давно ти, діду, живеш в цьому лісі?

— Еге, давненько! Француз приходив в царську землю, я вже був.

— Багато ж ти на своєму віку бачив. Чай, є чого розповісти.

Дід дивиться на мене з подивом.

— А що ж мені бачити, хлопче? Ліс бачив ... Шумить ліс, шумить і вдень, і вночі, зимою шумить і влітку ... І я, як та деревина, вік прожив в лісі і не помітив ... От і в могилу пора, а подумаю іноді, хлопче, то і сам зметикувати не можу: жив я на світі чи ні ... Еге, чорт забирай! Може, і зовсім не жив ...

Край темної хмари висунувся з-за густих вершин над лісовою галявиною; гілки замикала галявину сосен захиталися під подувом вітру, і лісовий шум пронісся глибоким посилився акордом. Дід підняв голову і прислухався.

— Буря йде, — сказав він через мінуту.— Це ось я знаю. Ой-ой, зареве вночі буря, сосни ламатиме, з коренем вивертати стане! .. заграє лісової господар ...— додав він тихіше.

— Чому ж ти знаєш, діду?

— Еге, це я знаю! Добре знаю, як дерево говорить ... Дерево, хлопче, теж боїться ... Ось осика, прокляте дерево, все щось белькоче, — і вітрі немає, а вона трясеться. Сосна на бору в ясний день грає-дзвенить, а трохи підніметься вітер, вона загуде і застогне. Це ще нічого ... А ти ось слухай тепер. Я хоч очима погано бачу, а вухом чую: дуб зашумів, дуба вже чіпає на галявині ... Це до бурі.

Дійсно, купа невисоких корчастих дубів, що стояли посередині галявини і захищених високою стіною бору, помахувала міцними гілками, і від них ніссяглухий шум, легко відрізняється від галасливого дзвону сосен.

— Еге! Чи ти чуєш, хлопче? — каже дід із дитяче лукавою посмішкою.— Я вже знаю: зворушило так ось дуба, значить господар вночі піде, ламати буде ... Та ні, не зламає! Дуб — дерево міцне, не під силу навіть господареві ... чорт забирай!

— Який же господар, дідові? Сам же ти говориш: буря ламає.

Дід закивав головою з лукавим виглядом.

— Еге, я ж це знаю! .. Нині, кажуть, такі люди пішли, що вже нічому не вірять. Ось воно як! А я ж його бачив, ось як тебе тепер, а то ще краще, бо тепер у мене очі старі, а тоді були молоді. Ой-ой, як ще бачили мої очі змолоду! ..

— Як же ти його бачив, дідові, скажи-но?

— А ось, все одно, як і тепер: спочатку сосна застогне на бору ... Те дзвенить, а то стогнати почне: о'-ох-хо-о ... о'-хо-о! — і затихне, а потім знову, потім знов, та частіше, так гідне жалю. Еге, бо багато її повалить хазяїн вночі. А потім дуб заговорить. А до вечора все більше, а вночі і піде крутити: бігає по лісі, сміється і плаче, крутиться, танцює і все на дуба налягає, все хочеться вирвати ... А я раз восени і подивився у віконце; ось йому це і не по серцю: підбіг до вікна, тар-рах в нього соснові корчем; трохи мені все особа не скалічив, щоб йому було порожньо; та я не дурень відскочив. Еге, хлопче, ось він який сердитий! ..

— А який же він на вигляд?

— А виглядає він все одно, як стара верба, що стоїть на болоті. Дуже схожий! .. І волосся — як суха омела, що виростає на деревах, і борода теж, а ніс — як здоровенний сук, а морда кострубата, точно поросла лишаями. Тьху, який негарний! Не дай же бог жодному хрещеному на нього схожим ... Їй-богу! Я-таки в інший раз на болоті його бачив, близько ... А хочеш, приходь взимку, так і сам побачиш його. Зійди туди, на гору, — лісом та гора поросла, — і лізь на найвище дерево, на верхівку. Ось звідти інший день і можна його побачити: йде він білим стовпом поверх лісі, так і крутиться сам, з гори в долину спускається. Побіжить, побіжить, а потім в лісі і пропаде. Еге! .. А де пройде, там слід білим снігом вистилає ... Не віриш старій людині, так коли-небудь сам подивися.

Розбовтався старий. Здавалося, жвавий і тривожний гомін лісу і нависла в повітрі гроза порушували стару кров. Дід кивав головою, посміхався, кліпав вицвілими очима.

Але раптом ніби якась тінь пробігла по високому, поораному зморшками чола. Він штовхнув мене ліктем і сказав з таємничим видом:

— А знаєш, хлопче, що я тобі скажу? .. Він, звичайно, лісовий господар мерзенная тварюка, це правда. Хрещеному людині прикро побачити таку негарну харю ... Ну, тільки треба про нього правду сказати: він зла не робить ... Пожартувати з людиною пожартує, а щоб хвацько робити, цього не буває.

— Та як же, дід, ти сам говорив, що він тебе хотів вдарити корчем?

— Еге, хотів-таки! Так то ж він розсердився, навіщо я в вікно на нього дивлюся, ось воно що! А якщо в його справи носа не сунути, так і він такій людині ніякої капості не зробить. Ось він який, лісовик! .. А знаєш, у лісі від людей страшніше справи бували ... Еге, їй-богу!

Дід нахилив голову і з хвилину сидів мовчки. Потім, коли він подивився на мене, в його очах, крізь застеленому їх тьмяну оболонку, блиснула наче іскорка прокинулася пам'яті.

— Ось я тобі розповім, хлопче, лісову нашу бувальщину. Було тут раз, на самому цьому місці, давно ... Пам'ятаю, я, рівно сон, а як зашумить ліс голосніше, то і все згадую .. Хочеш, розповім тобі, а?

— Хочу, хочу, діду! Розповідай.

— Так і розповім ж, еге! Слухай ось!

II

У мене, знаєш, батько з матір'ю давно померли, я ще малим хлопчиком був ... Покинули вони мене на світі одного. Ось воно як зі мною було, еге! Ось громада і думає: "Що ж нам тепер з цим хлопчиком робити?" Ну, і пан теж собі думає ... І прийшов на цей раз з лісу лісник Роман, та й каже громаді: "Дайте мені цього хлопця в сторожку, я його буду годувати ... Мені в лісі веселіше, і йому хліб .. . "Ось він як каже, а громада йому відповідає:" Бери! " Він і взяв. Так я з тих самих пір в лісі і залишився.

Тут мене Роман і вигодував. Ото ж людина був якийсь страшний, не дай господи! .. Зростанню великого, очі чорні, і душа у нього темна з очей дивилася, бо все життя ця людина в лісі один жив: ведмідь йому, люди говорили, все одно, що брат , а вовк-племінник. Всякого звіра він знав і не боявся, а від людей цурався і не дивився навіть на них ... Ось він який був — їй-богу, правда! Бувало, як він на мене гляне, так у мене по спині ніби кішка хвостом поведе ... Ну, а людина була все-таки добрий, годував мене, нічого сказати, добре: каша, бувало, гречана завжди у нього з салом, а коли качку вб'є, так і качка. Що правда, то вже правда, годував-таки.

Так ми і жили вдвох. Роман в ліс піде, а мене в сторожці заборона, щоб звірюка не з'їла. А після дали йому жінку Оксану.

Пан йому жінку дав. Закликав його на село, та й каже: "Ось що, каже, Роман, одружуйся!" Каже панові Роман спочатку: "А на якого ж мені біса жінка? Що мені в лісі робити з бабою, коли у мене вже й без того хлопець є? Не хочу я, каже, одружитися!" Чи не звик він з дівками возитися, ось що! Ну, та й пан теж хитрий був ... Як згадаю про цього пана, хлопче, то і подумаю собі, що тепер уже таких немає, — немає таких панів більше вивелися ... Ось хоч би й тебе взяти: теж, кажуть, і ти панського роду ... Може, воно й правда, а таки немає в тебе цього ... сьогодення ... Так собі, мізерний хлопчина, більше нічого.

Ну, а той справжній був, з колишніх ... Ось, скажу тобі, таке на світі водиться, що сотні людей одну людину бояться, та ще й як! .. Подивися ти, хлопче, на яструба і на курчати: обидва з яйця вилупилися , та яструб зараз вгору норовить, еге! Як крикне в небі, так зараз не те що курчата — і старі півні забігають ... Ось же яструб-панська птиця, а курка-проста мужичка ...

Ось, пам'ятаю, я малим хлопчиком був: везуть мужики з лісу товсті колоди, людина, може бути, тридцять. А пан один на своєму конику їде так вуса крутить. Коник під ним грає, а він кругом дивиться. Ой ой! углядять мужики пана, то-то забігають, коней в сніг згортають, самі шапки знімають. Після скільки б'ються, зі снігу колоди вивозять, а пан собі скаче, — ось йому, бачиш ти, і одному на дорозі тісно! Поведе пан бровою — вже мужики бояться, засміється — і всім весело, а нахмуриться — все засмутився. А щоб хто пану міг перечити, того, почитай, і не бувало.

Ну, а Роман, відомо, в лісі виріс, звернення не знав, і пан на нього не дуже сердився.

— Хочу, — каже пан, — щоб ти одружився, а навіщо, про те я сам знаю. Бери Оксану.

— Не хочу я, — відповідав Роман, — не треба мені її, хоч би і Оксану! Нехай на ній чорт жениться, а не я ... Ось як!

Велів пан принести канчуки, розтягнули Романа, пан його питає:

— Будеш, Роман, одружитися?

— Ні, — каже, — не буду.

— Сипте ж йому, — каже пан, — в матню [Хохли носять полотняні штани на кшталт мішка, роздвоєного тільки внизу. Цей-то мішок і називається "матню"], скільки влізе.

Засипали йому-таки чимало; Роман на що вже здоровий був, а все ж йому набридло.

— Киньте вже, — каже, — буде-таки! Нехай же її краще все чорти візьмуть, ніж мені за бабу стільки муки приймати. Давайте її сюди, буду одружуватися!

Жив на дворі у пана доезжачий (псар), Опанас Швидкий. Приїхав він на ту пору з поля, як Романа до одруження заохочували. Почув він про Романову біду — бух панові в ноги. Таки впав в ноги, цілує ...

— Чим, — каже, — вам, милостивий пане, людини мордувати, краще я на Оксані одружуся, слова не скажу ...

Еге, сам-таки захотів одружитися з нею. Ось яка людина була, їй-богу!

Ось Роман було зрадів, повеселішав. Встав на ноги, зав'язав матню і каже:

— Ось, — каже, —Добре. Тільки що б тобі, чоловіче, раніше трохи приїхати? Та й пан теж — завжди ось так! .. Не розпитати ж було до ладу, може, хто полюванням одружується. Зараз схопили людини і давай йому сипати! Хіба, — каже, — це по-християнськи так робити? Тьху! ..

Еге, він часом і пану спуску не давав. Ось який був Роман! Коли вже осердям, то до нього, бувало, не підступає, хоча б і пан. Ну, а пан був хитрий! У нього, бачиш, інше на думці було. Вернув Романа розтягнути на траві.

— Я, — каже, — тобі, дурню, щастя хочу, а ти ніс повернеш. Тепер ти один, як ведмідь у барлозі, і заїхати до тебе не весело ... Сипте ж йому, дурневі, поки не скаже: досить! .. А ти, Опанас, іди собі к бісовій матері. Тебе, каже, до обіду не кликали, так сам за стіл не сідай, а то бачиш, яке Роману частування? Тобі як би того ж не було.

А Роман вже і не на жарт розгнівався, еге! Його дмуть-таки добре, тому що колишні люди, знаєш, уміли славно канчуками шкуру спускати, а він лежить собі і не говорить: досить! Довго терпів, а все-таки після плюнув:

— не дочекається її батько, щоб через баби християнину ось так сипали, та ще й не вважали. Досить! Щоб вам руки поотсихали, б! Сова челядь! Навчив ж вас чорт канчуками працювати! Так я ж вам не сніп на току, щоб мене ось так молотили. Коли так, так ось же, і одружуся.

А пан собі сміється.

— Ось, — каже, — і добре! Тепер на весіллі хоч сидіти тобі і не можна, зате танцювати будеш більше ...

Веселий був пан, їй-богу веселий, еге? Та тільки після погане з ним трапилося, не дай бог жодному хрещеному. Право, нікому такого не побажаю. Мабуть, навіть і жида не слід такого бажати. Ось я що думаю ...

Ось так-то Романа і одружили. Привіз він молоду жінку в сторожку; спочатку все лаяв та докоряв своїми канчуками.

— І сама ти, — каже, — того не вартий, скільки через тебе людини мордували.

Прийде, бувало, з лісу і зараз стане її з хати гнати:

— Іди собі! Не треба мені баби в сторожці! Щоб і духу твого не було! Не люблю, — каже, — коли у мене баба в хаті спить. Дух, — говорить, нехороший.

Еге!

Ну, а після нічого, притерпівся. Оксана, бувало, хату вимете і вимажется чистенько, посуд розставить; блищить все, навіть серцю весело. Роман бачить: гарна баба, — помаленьку і звик. Та й не тільки звик, хлопче, а став її любити, їй-богу, не брешу! Ось яке діло з Романом вийшло. Як придивився добре до баби, потім і каже:

— От спасибі пану. добру мене навчив. Та й я ж таки нерозумний була людина: скільки канчуків прийняв, а воно, як тепер бачу, нічого й поганого немає. Ще навіть добре. Ось воно що!

Ось пройшло скільки-то часу, я і не знаю, скільки. Злягла Оксана на лавку, стала стогнати. До вечора захворів, а на ранок прокинувся я, чую: хтось тонким голосом "квилить" [квилить — плаче, жалібно пищить]. "Еге! —Думаю я собі, це ж, видно," дитина "народилася". А воно справді так і було.

Недовго пожила дитина на білому світі. Всього ж жила, що від ранку до вечора. Увечері і пищати перестала ... Заплакала Оксана, а Роман і каже:

— Ось і немає дитини, а коли її немає, то нема чого тепер і попа кликати. Поховаємо під сосною.

Ось як говорить Роман, та не те, що говорить, а так як раз і зробив: вирив могилу і поховав. Он там старий пень стоїть, громом його спалило ... Так то ж і є та сама сосна, де Роман дітину зарив. Знаєш, хлопче, ось же я тобі скажу: і до сих пір, як сонце сяде і зірка-зорька над лісом стане, літає якась пташка, та й кричить. Ох, і жалібно квилить пташіна, аж серцю боляче! Так це і є нехрещена душа, — хреста собі просить. Хто знає людина, по книгам навчався, то, кажуть, може їй хрест дати, і не стане вона більше літати ... Та ми ось тут в лісі живемо, нічого не знаємо. Вона літає, вона просить, а ми тільки і говоримо: "Геть-геть, бідна душа, нічого ми не можемо зробити!" Ось заплаче і полетить, а потім і знову прилітає. Ех, хлопче, шкода бідну душу!

Ось одужала Оксана, все на могилку ходила. Сяде на могилі і плаче, та так голосно, що по всьому лісі, бувало, голос її ходить. Це вона так свою діти'ну шкодувала, а Роман не шкодував дітину, а Оксану шкодував. Прийде, бувало, з лісу, стане близько Оксани і каже:

— Мовчи вже, дурна ти баба! Ось було б про що плакати! Померла одна дітина, то, може, інша буде. Та ще, мабуть, і найкраща, еге! Тому що та ще, може, і не моя була, я ж таки і не знаю. Люди кажуть ... А це буде моя.

Ось уже Оксана і не любила, коли він так говорив. Перестане, бувало, плакати і почне його нехорошими словами "гавкати". Ну, Роман на неї не сердився.

— Та й що ж ти, — питає, — гавкаєш? Я ж нічого такого не сказав, а тільки сказав, що не знаю.

Тому й не знаю, що колись ти не моя була і жила не в лісі, а на світлі, поміж людей. Так як же мені знати? Тепер ось ти в лісі живеш, ось і добре. А таки говорила мені баба Феодосія, коли я за нею на село ходив: "Щось у тебе, Роман, скоро дітина встигла!" А я кажу бабі: "Як же мені-таки знати, чи скоро, чи не скоро? .." Ну, а ти все ж кинь голосити, а то я осержусь, то ще, мабуть, як би тебе і не побив.

Ось Оксана Пола, Пола його, та й перестане. Вона його, бувало, і посварить, і по спині вдарить, а як стане Роман сам сердитися, вона і притихне, — боялася. Приголубить його, покриє, поцілує і в очі загляне ... Ось мій Роман і вгамується. Тому ... бач, хлопче ... Ти, мабуть, не знаєш, а я, старий, хоча сам не женівался, а все-таки бачив на своєму віку: молода баба дюже солодко цілується, якого хочеш сердитого мужика може вона обійти. Ой-ой! .. Я ж таки знаю, як ці баби. А Оксана була гладка така молодиця, що тепер я вже щось таких більше не бачу. Тепер, хлопче, скажу тобі, і баби не такі, як раніше.

Ось раз в лісі ріжок затрубив: тра-та, тара-тара-та-та-та! .. Так і розливається по лісі, весело та дзвінко. Я тоді малий хлопчик був і не знав, що це таке; бачу: птиці з гнізд піднімаються, крилом махають, кричать, а де і заєць пригнув вуха на спину і біжить щодуху. Ось я і думаю: може, це звір якийсь небачений так добре кричить. А то ж не звір, а пан собі на конику лісом їде так в ріжок сурмить; за паном доїжджачих верхом і собак на зграях ведуть. А всіх доїжджачих красивіше Опанас Швидкий, за паном в синьому козакині гарцює, шапка на Опанас з золотим верхом, кінь під ним грає, рушниця за плечима блищить, і бандура на ремені через плече повішена. Любив пан Опанаса, тому що Опанас добре на бандурі грав і пісні був майстер співати. Ух, і красивий же був парубок цей Опанас, страх красивий! Куди було пану з Опанасом дорівнювати: пан вже і лисий був, і ніс у пана червоний, і очі, хоч веселі, а все не такі, як у Опанаса. Опанас, бувало, як гляне на мене, — мені, малому хлопчику, і то сміятися хочеться, а я ж не дівка.

Говорили, що у Опанаса батьки і діди запорозькі козаки були, в Січі козакувати, а там народ був все я повний та гарний, та моторний. Та ти сам, хлопче, подумай: на коні чи зі "Спис" [Списа — спис] по полю птахом літати, або сокирою дерево рубати, це ж не одна справа ...

Ось я вибіг з хати, дивлюся: під'їхав пан, зупинився, і доїжджачих стали; Роман з хати вийшов, потримав пану стремено: ступив пан на землю. Роман йому вклонився.

— Здорово! — каже пан Роману.

— Еге, — відповідає Роман, — так я ж, спасибі, здоровий, чого мені робиться? А ви як?

Не вмів, бачиш ти. Роман пану як слід відповісти. Челядь вся від його слів засміялася, і пан теж.

— Ну, і слава богу, що ти здоровий, — каже пан.— А де ж твоя жінка?

— Та де ж жінка бути? Жінка, відомо, в хаті ...

— Ну, ми і в хату увійдемо, — каже пан, — а ви, хлопці, поки на траві килим постеліть та приготуйте нам все, щоб було чим молодих на перший раз привітати.

Ось і пішли в хату: пан, і Опанас, і Роман без шапки за ним, та ще Богдан — старший доезжачий, вірний панський слуга. Ось вже і слуг таких тепер теж на світі немає: старий був чоловік, з челяддю строгий, а перед паном як та собака. Нікого у Богдана на світі не було, крім пана. Кажуть, як померли у Богдана батько з матір'ю, попросився він у старого пана на тягло і захотів одружитися. А старий пан не дозволив, приставив його до свого паничу: тут тобі, каже, і батько, і мати, і жінка. Ось виносив Богдан панича, і виходив, і на коня вивчив сідати, і з

рушниці стріляти. А виріс панич, сам став панувати, старий Богдан все за ним слідом ходив, як собака. Ох, скажу тобі правду: багато того Богдана люди проклинали, багато на нього людських сліз впало ... все через пана. По одному панському слову Богдан міг би, мабуть, рідного батька на шматки розірвати ...

А я, малий хлопчик, теж за ними в хату побіг: відома річ, цікаво. Куди пан повернувся, туди і я за ним.

Дивлюся, стоїть пан посеред хати, вуса гладить, сміється.

Роман тут же тупцює, шапку в руках мне, а Опанас плечем об стінку уперся, стоїть собі, бідолаха, як той молодий дубок в непогоддя. Насупився, невеселий ...

І ось вони троє повернулись до Оксани. Один старий Богдан сів у кутку на лавці, звісив чуприну, сидить, поки пан щось не накаже. А Оксана в кутку біля печі стала, очі опустила, сама аж горить вся, як той мак Середь ячменю. Ох, видно, чула небога, що через неї хвацько буде. Ось теж скажу тобі, хлопче: вже якщо три людини на одну бабу дивляться, то від цього ніколи добра не буває — неодмінно до чуба справа дійде, коли не гірше. Я ж це знаю, тому що сам бачив.

— Ну, що, Ромас, — сміється пан, — хорошу чи я тобі жінку висватав?

— А що ж? —Роман відповідає. — Баба, як баба, нічого!

Повів тут пліч-о-Опанас, підняв очі на Оксану і каже про себе:

— Так, —говорить, —баба! Хоч би і не такому дурню дісталася.

Роман почув це слово, повернувся до Опанаса і каже йому:

— А чим би це я, пан Опанас, вам за дурня здався? Еге, скажіть-но!

— А тим, — каже Опанас, — що ні зумієш жінку свою уберегти, тим і дурень ...

Ось яке слово сказав йому Опанас! Пан навіть ногою тупнув, Богдан похитав головою, а Роман подумав з хвилину, потім підняв голову і подивився на пана.

— А що ж мені її берегти? — каже Опанасу, а сам все на пана смотріт.Здесь, крім звіра, ніякого чорта і нету, от хіба милостивий пане коли заверне. Від кого ж мені жінку берегти? Ти диви, вражий козаче, ти мене не дратуй, а то я, мабуть, і за чуприну схоплю.

Мабуть-таки і дійшло б у них справа до бійки, та пан втрутився: тупнув ногою, — вони і замовкли.

— Тихіше ви, — каже, — бісови діти! Ми ж сюди не для бійки приїхали. Треба молодих вітати, а потім, до вечора, на болото полювати. Аїда за мною!

Повернувся пан і пішов з хати; а під деревом доїжджачих вже й закуску зготувати. Пішов за паном Богдан, а Опанас зупинив Романа в сінях.

— Не гнівайся ти на мене братику, — каже козак.— Послухай, що тобі Опанас скаже: бачив ти, як я у пана в ногах валявся, чоботи в нього цілував, щоб він Оксану за мене віддав? Ну, бог з тобою, чоловіче ... Тебе поп обкрутив, така, видно, доля! То чи не стерпить же моє серце, щоб лютий ворог знову і над нею, і над тобою потішався. Гей-гей! Ніхто того не знає, що у мене на душі ... Краще ж я і його, і її з рушниці замість ліжка покладу в сиру землю ...

Подивився Роман на козака і питає;

— А ти, козаче, годиною "з глузду НЕ з'їхав?" ["З глузду з'їхати" — збожеволіти] Не чув я, що Опанас на це став Роману тихо в сінях говорити, тільки чув, як Роман його по плечу ляснув.

— Ох, Опанас, Опанас! Ось який на світлі народ злий та хитрий! А я ж нічого того, живучі в лісі, і не знав. Еге, пане, пане, хвацько ти на свою голову затіяв! ..

— Ну, — каже йому Опанас, — іди тепер і не подавай виду, більш за все перед Богданом. Нерозумний ти людина, а ця панська собака хитра. Гляди ж: панської пальника багато не пий, а якщо відправить тебе з доїжджачих на болото, а сам захоче залишитися, веди доїжджачих до старого дуба і покажи їм об'їзну дорогу, а сам, скажи, прямо підеш по лісі ... Та скоріше сюди повертайся .

— Добре, — каже Роман.— Зберуся на полювання, рушницу НЕ дробом заряджу і не "річкою" на птицю, а доброю кулею на ведмедя.

Ось і вони вийшли. А вже пан сидить на килимі, велів подати фляжку і чарку, наливає в чарку пальник і пригощали Романа. Еге, хороша була у пана і фляжка, і чарка, а пальник ще краще. Чарочку вип'єш-душа радіє, іншу вип'єш — серце скаче в грудях, а якщо людина незвичний, то з третьої чарки і під лавкою валяється, коли баба на лавку не вклалися.

Еге, кажу тобі, хитрий був пан! Хотів Романа напоїти своєю пальником допьяна, а ще такий і пальника але бувало, щоб Романа звалила. П'є він з панських рук чарку, п'є і іншу, і третю випив, а у самого тільки очі, як у вовка, загоряються, та вусом чорним поводить. Пан навіть розгнівався:

— Ось же вражий син, як здорово пальник б'є, а сам і не моргне оком! Інший би вже давно заплакав, а він, дивіться, добрі люди, ще усміхається-Знав же вражий пан добре, що якщо вже людина з

пальника заплакав, то скоро і зовсім чуприну на стіл звісивши. Так на той раз не на такого напав.

— А чого ж мені, —Роман йому відповідає, —плакать ?. Навіть, мабуть, це недобре б було. Приїхав до мене милостивий пане вітати, а я б-таки і почав ревіти, як баба. Слава богу, не від чого мені ще плакати, нехай краще мої вороги плачуть ...

— Значить, — запитує пан, — ти задоволений?

— Еге! А чим мені бути незадоволеним?

— А пам'ятаєш, як ми тебе канчуками сватали?

— Як-таки не пам'ятати! Ото ж і кажу, що нерозумна людина був, не знав, що гірко, що солодко. Канчук гіркий, а я його краще баби любив. От спасибі вам, милостивий пане, що навчили мене, дурня, мед є.

— Гаразд, гаразд, — пан йому говорить.— Зате і ти мені будеш служити: ось підеш з доїжджачих на болото, настріляв більше птахів, і обов'язково глухого тетерева дістань.

— А коли ж це пан нас на болото посилає? — запитує Роман.

— Так ось вип'ємо ще. Опанас нам пісню заспіває, так і з богом.

Подивився Роман на нього і каже панові:

— От уже це і важко: пора не рання, до болота далеко, а ще, до того ж, і вітер по лісі шумить, до ночі буде буря. Як же тепер таку сторожка птицю вбити?

А вже пан захмелів, і в хмелю був міцно сердитий. Почув, як челядь переможе себе шепотітися стала, кажуть, що, мовляв, "Романова правда, загудіти скоро буря", — і розгнівався. Стукнув чаркою, повів очима, — все і стихли.

Один Опанас не злякався; вийшов він, по панському слову, з бандурою пісні співати, став бандуру настроювати, сам подивився збоку на пана і каже йому:

— Схаменися, милостивий пане! Де ж це бачено, щоб до ночі, та ще в бурю, людей по темному лісі за птахом ганяти?

— Ось він який був сміливий! Інші, ясна річ, панські "Крепак", бояться, а він — вільна людина, козацького роду. Привів його невеликим хлопцем старий козак-бандурист з України. Там, хлопче, люди щось набули резонансу в місті Умані. Ось старому козакові викололи очі, обрізали вуха і пустили його такого світом. Ходив він, ходив після того по містах і селах і забрів в нашу сторону з поводирем, хлопчиком Опанасом. Старий пан узяв його до себе, тому що любив хороші пісні. Ось старий помер, — Опанас при дворі і виріс. Любив його новий пан теж і терпів від нього часом таке слово, за яке іншому спустили б три шкури.

Так і тепер: розгнівався було спочатку, думали, що він козака вдарить, а після говорить Опанасу:

— Ой, Опанас, Опанас. Розумний ти хлопець, а того, видно, не знаєш, що між дверей не треба носа сунути, щоб як-небудь не зачинили ...

Ось він який загадав загадку! А козак-таки відразу і зрозумів. І відповів козак пану піснею. Ой, якби і пан зрозумів козацьку пісню, то, може бути, його пані над ним не розливалася сльозами.

— Дякую, пане, за науку, — сказав Опанас, — ось же я тобі за те заспіваю, а ти слухай.

І вдарив по струнах бандури.

Потім підняв голову, подивився на небо, як в небі орел ширяє, як вітер темні хмари ганяє. Наставив вухо, послухав, як високі сосни шумлять.

І знову вдарив по струнах бандури.

Гей, хлопче, не довелось тобі чути, як грав Опанас Швидкий, а тепер вже й не почуєш! Ось же і не хитра штука бандура, а як вона у знаючу людину добре говорить. Бувало, пробіжить по ній рукою, вона йому все і скаже: як темний бір в негоду шумить, і як вітер дзвенить у порожній степу по бур'яну, і як суха травинка шепоче на високій козацькій могилі.

Ні, хлопче, чи не почути вже вам справжню гру! Їздять тепер сюди всякі люди, такі, що не в одному Поліссі бували, але і в інших місцях, і по всій Україні: і в Чигирині, і в Полтаві, і в Києві, і в Черкасах. Кажуть, вивелися вже бандуристи, не чути їх уже на ярмарках і на базарах. У мене ще на стіні в хаті стара бандура висить. Вивчив мене грати на ній Опанас, а у мене ніхто гри не перейняв. Коли я помру, — а це вже скоро, — так, мабуть, і ніде вже на широкому світі не чутно буде дзвону бандури. Ось воно що!

І заспівав Опанас тихим голосом пісню. Голос був у Опанаса негучний, та "Сумно" [Українське слово Сумно поєднує в собі поняття, що передаються по-російськи словами: сумний і замислений], — так, бувало, в серце і ллється. А пісню, хлопче, козак, видно, сам для пана придумав. Не чув я її ніколи більше, і коли після, бувало, до Опанаса пристану, щоб заспівав, він все не погоджувався.

— Для кого, —говорить, —та пісня співалася, того вже немає на світі.

У тій пісні козак пану всю правду сказав, що з паном буде, і пан плаче, навіть сльози у пана течуть по вусах, а все ж ні слова, видно, з пісні не зрозумів.

Ох, не пам'ятаю я цю пісню, пам'ятаю тільки трохи.

Співав козак про пана, про Івана:

Ой, пане, ой, Івана! ..

Розумний пан багато знає ...

Знає, що яструб в небі літає, ворон побиває ...

Ой, пане, ой, Івана! ..

А того ж пан не знає,

Як на світі буває, Що у гнізда і ворона яструба побиває ...

Ось же, хлопче, ніби і тепер я цю пісню чую і тих людей бачу: стоїть козак з бандурою, пан сидить на килимі, голову звісив і плаче; челядь кругом стовпилася, поталківают один одного ліктями; старий Богдан головою хитає ... А ліс, як тепер, шумить, і тихо так сумно дзвенить бандура, а козак співає, як пані плаче над паном, над Іваном:

Плаче пані, плаче, А над паном, над Іваном чорний ворон крячет.

Ох, не зрозумів пан пісні, витер сльози і каже:

— Ну, збирайся, Роман! Хлопці, сідайте на коней! І ти, Опанас, їдь з ними, — буде вже мені твоїх пісень слухати! .. Гарна пісня, та тільки ніколи того, що в ній співається, на світі не буває.

А у козака від пісні розм'якло серце, затуманилися очі.

— Ох, пане, пане, — каже Опанас, — у нас кажуть старі люди: в казці правда і в пісні правда. Тільки в казці правда — як залізо: довго по світу з рук в руки ходило, заіржавіла ... А в пісні правда — як золото, що ніколи його іржа не їсть ... Ось як кажуть старі люди!

Махнув пан рукою.

— Ну, може, так в вашому боці, а у нас не так ... Іди, іди, Опанас, — набридло мені тебе слухати.

Постояв козак з хвилину, а потім раптом впав перед паном на землю:

— Послухай мене, пане! Сідай на коня, їдь до своєї пані: у мене серце недобре чує.

Ось вже тут пан розгнівався, штовхнув козака, як собаку, ногою.

— Іди ти від мене геть! Ти, мабуть, не козак, а баба! Іди ти від мене, а то як би з тобою не було зле ... А ви що стали, хамове плем'я? Чи я не пан вам більше? Ось я вам таке покажу, чого і ваші батьки від моїх Батьків не бачили! ..

Стало зрозуміло Опанас на ноги, як темна хмара, з Романом переглянувся. А Роман осторонь стоїть, на рушницю сперся, як ні в чому не бувало.

Ударив козак бандурою об дерево! — бандура вщент розлетілася, тільки стогін пішов від бандури по лісі.

— А нехай же, — каже, — чорти на тім світі вчать такої людини, яка розумну Раду не слушает— Тобі, пане, видно, вірного слуги не треба.

Не встиг пан відповісти, скочив Опанас в сідло і поїхав. Доїжджачих теж на коней сіли. Роман скинув рушницю на плечі і пішов собі, тільки, проходячи мимо сторожки, крикнув Оксані:

— Вклади хлопчика, Оксана! Пора йому спати. Та й пану зготувати постелю.

Ось скоро і пішли всі в ліс он тією дорогою; і пан в хату пішов, тільки панський кінь стоїть собі, під деревом прив'язаний. А вже й темніти почало, по лісі шум йде, і дощик накрапає, ось-таки зовсім, як тепер ... Поклала мене Оксана на сіннику, перехрестила на ніч ... Чую я, моя Оксана плаче.

Ох, нічого-то я тоді, малий хлопчик, не розумів, що кругом мене твориться! Згорнувся на сіні, послухав, як буря в лісі пісню заводить, і почав засинати.

Еге! Раптом чую, "то-то близько сторожки ходить ... підійшов до дерева, панського коня відв'язав. Захропів кінь, вдарив копитом; як пуститься в ліс, скоро і тупіт затих ... Потім чую, знову хтось по дорозі скаче, вже до сторожки. Підскакав аж, зіскочив з сідла на землю і прямо до вікна.

— Пане, пане! — кричить голосом старого Богдана.— Ой, пане, відчини скоріше! Вражий козак хвацько задумав, видно: твого коня в ліс відпустив.

Не встиг старий договорити, хтось його ззаду схопив. Злякався я, чую — щось впало ...

Відчинив пан двері, з рушниці вискочив, а вже в сінях Роман його захопив, та прямо за чуб, та про землю ...

Ось бачить пан, що йому лихо, і каже:

— Ой, відпусти, Ромас! Так-то ти моє добро пам'ятаєш?

А Роман йому відповідає:

— Пам'ятаю я, вражий пане, твоє добро і до мене, і до моєї жінка. Ось же я тобі тепер за добро заплачу ... А пан каже знову:

— Поклади, дай Опанас, мій вірний слуга! Я ж тебе любив, як рідного сина. А Опанас йому відповідає:

— Ти свого вірного слугу прогнав, як собаку. Любив мене так, як палиця любить спину, а тепер так любиш, як спина палицю ... Я ж тебе просив і благав, ти не послухався ...

Ось став пан тут і Оксану просити:

— Поклади ти, Оксано, у тебе серце добре. Вибігла Оксана, сплеснула руками:

— Я ж тебе, пане, просила, в ногах валялась: пожалій мою дівочу красу, не ганьби мене, чоловікову дружину. Ти ж не пошкодував, а тепер сам просиш ... Ох, лішенько мені, що ж я зроблю?

— Пустіть, — кричить знову пан, — за мене ви все загинете в Сибіру ...

— Не журися за нас, пане, — каже Опанас.— Роман буде на болоті раніше твоїх доїжджачих, а я, по твоїй милості, один на світі, мені про

свою голову думати недовго. Скинії рушницу за плечі і піду собі в ліс ... Наберу перевірених хлопців і будемо гуляти ... З лісу станемо виходити вночі на дорогу, а коли в село забредая, то прямо в панські хороми. Гей, піднімай, Ромас, пана, винесемо його милість на дощик.

Забився тут пан, закричав, а Роман тільки бурчить про себе, як ведмідь, а козак насміхається. Ось і вийшли.

А я злякався, кинувся в хату і прямо до Оксани. Сидить моя Оксана на лавці-біла, як стіна ...

А по лісі вже загула справжня буря: кричить бор різними голосами, так вітер виє, а коли і грім запалає. Сидимо ми з Оксаною на лежанці, і раптом чую я, хтось в лісі застогнав. Ох, та так жалібно, що я до сих пір, як згадаю, то на серці важко стане, але ж уже тому багато років ...

— Оксано, — кажу, — голубонько, а хто ж це там в лісі стогне?

А вона схопила мене на руки і качає.

— Спи, — каже, — хлопчику, нічого! Це так ... ліс шумить ...

А ліс і справді шумів, ох, і шумів же! Просиділи ми ще скількись часу, чую я: ударило по лісі ніби з рушниці.

— Оксано, — кажу, — голубонько, а хто ж це з рушниці стріляє?

А вона, небо'га, все мене качає і все говорить:

— Мовчи, мовчи, хлопчику, то грім божий ударив в лісі.

А сама все плаче і мене міцно до грудей притискає, заколисує: "Ліс шумить, ліс шумить, хлопчику, ліс шумить ..."

Ось я лежав у неї на руках і заснув ...

А на ранок, хлопче, прокинув, дивлюся: сонце світить, Оксана одна в хаті одягнена спить. Згадав я вчорашнє і думаю: це мені таке наснилося.

А воно не приснилося, ой, не наснилося, а було на-правду. Вибіг я з хати, побіг до лісу, а в лісі пташки щебечуть, і роса на листках блищить. Ось добіг до кущів, а там і пан, і доезжачий лежать собі поруч. Пан спокійний і блідий, а доезжачий сивий, як голуб, і строгий, як раз ніби живий. А на грудях і у пана, і у доезжачего кров.

* * *

— Ну, а що ж сталося з іншими? — запитав я, бачачи, що дід опустив голову і замовк.

— Еге! Ось же все так воно й є, як сказав козак Опанас. І сам він довго в лісі жив, ходив з хлопцями по великих дорогах та по панських садиб. Така козакові доля на роду було написано: батьки гайдамаччини, і йому той же на долю випало. Не раз він, хлопче, приходив до нас в цю саму хату, а найчастіше, коли Романа не було вдома. Прийде, бувало, посидить і пісню заспіває, і на бандурі зіграє. А коли і з іншими товаришами заходив, — завжди його Оксана і Роман брали. Ех, правду тобі, хлопче, сказати, таки і не без гріха тут була справа. Ось прийдуть скоро з лісу Максим і Захар, подивися ти на них обох: я нічого їм не кажу, а тільки хто знав Романа і Опанаса, тому відразу видно, який на якого схожий, хоча вони вже тим людям не сини, а внуки .. . Ось же якісь справи, хлопче, бували на моїй пам'яті в цьому лісі ...

А шумить же ліс міцно, — буде буря!

III

Останні слова оповідання старий говорив якось стомлено. Очевидно, його збудження минуло й тепер позначалося втомою: мова його заплітався, голова тряслася, очі сльозилися.

Вечір спустився вже на землю, в лісі потемніло, бор хвилювався навколо сторожки, як витрати море; темні вершини колихалися, як гребені хвиль в грізну негоду.

Веселий гавкіт собак сповістив прихід господарів. Обидва лісника квапливо підійшли до хатинки, а слідом за ними захекана Мотря пригнала загубилася було корову. Наше суспільство було в зборі.

Через кілька хвилин ми сиділи в хаті; в печі весело тріщав вогонь; Мотря зібрала "вечеряти".

Хоча я не раз бачив раніше Захара і Максима, але тепер я глянув на них з особливим інтересом. Особа Захара було темно, брови зрослися над крутим низьким чолом, очі дивилися похмуро, хоча в особі можна було розрізнити природне добродушність, властиве силі. Максим дивився відкрито, як ніби пестить сірими очима; за часами він струшував своїми кучерявим волоссям, його сміх звучав якось особливо заразливо.

— А чи не розповідав вам старий, — запитав Максим, — стару бивалиціну про нашого діда?

— Так, розповідав, — відповідав я.

— Ну, він завжди ось так! Ліс зашумить міцніше, йому старе і згадується. Тепер всю ніч ніяк засне.

— Зовсім мала дітина, додала Мотря, наливаючи старому щей.

Старий ніби не розумів, що мова йде саме про нього. Він зовсім опустився, за часів безглуздо посміхався, киваючи головою; тільки коли зовні налітав на хатинку порив бушував по лісі вітру, він починав тривожитися і наставляв вухо, прислухаючись до чогось з переляканим виглядом.

Незабаром в лісовій хатинці все стихло. Тьмяно світив згасаючий каганець [Каганець — черепок, в який наливають сало і кладуть світильник], та цвіркун дзвонив свою одноманітно-крикливу пісню ... А в лісі, здавалося, йшов говір тисячі могутніх, хоча і глухих голосів, про щось грізно перегукувалися в темряві. Здавалося, якась грізна сила веде там, в темряві, гучне нараду, збираючись з усіх боків вдарити на жалюгідну, загублену в лісі халупки. Час од часу неясний гуркіт посилювався, ріс, доливають, і тоді двері здригалася, точно хтось, сердито шипінням напирає на неї зовні, а в трубі нічна завірюха з жалібними загрозою виводила за серце хапає ноту. Потім на час пориви бурі вщухали, фатальна тиша мучила Полохливі серце, поки знову піднімався гул, як ніби старі сосни змовлялися знятися раптом з своїх місць і полетіти в невідоме простір разом з размахами нічного урагану.

Я забувся на кілька хвилин смутно дрімотою, але, здається, ненадовго. Буря вила в лісі на різні голоси і тони. Каганець спалахував часом, висвітлюючи хатинку. Старий сидів на своїй лавці і нишпорив навколо себе рукою, як ніби сподіваючись знайти кого-то поблизу. Вираз переляку і майже дитячої безпорадності видніло на обличчі бідного діда.

— Оксано, голубонько, — розчув я його жалібний крик, — а хто ж це там в лісі стогне?

Він тривожно понишпорив рукою і прислухався.

— Еге! — говорив він знову, — ніхто не стогне. Те буря в лісі шумить ... Більше нічого, ліс шумить, шумить ...

Минуло ще кілька хвилин. У маленькі вікна раз у раз заглядали синюваті вогні блискавки, високі дерева спалахували за вікном примарними обрисами і знову зникали в темряві серед сердитого бурчання бурі. Але ось різке світло на мить затьмарив бліді спалахи каганця, і по лісі розкатився уривчастий недалекий удар.

Старий знову тривожно заметушився на лавці.

— Оксано, голубонько, а хто ж це в лісі стріляє?

— Спи, старий, спи, — почувся з грубки спокійний голос Мотрі.— Ось завжди так: в бурю ночами все Оксану кличе. І забув, що Оксана вже давно на тому світі. Ох-хо!

Мотря позіхнула, прошепотіла молитву, і незабаром знову в хатинці настала тиша, що переривалася лише шумом лісу та тривожним мимренням діда:

— Ліс шумить, ліс шумить ... Оксано, голубонько ...

Незабаром вдарила важка злива, покриваючи шумом дощових потоків і поривання вітру, і стогони соснового бору ...

1886